

Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ενωμένη Ευρώπη

*Maria Manuela Tavares Ribeiro**

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει την οπτική της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και το μερίδιό της συνεισφοράς της στην πορεία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, από τα μέσα του περασμένου αιώνα έως σήμερα.

Μέσα από τις αναφορές στους λόγους, τα έργα και τη στάση τεσσάρων εκπροσώπων της παπικής Εκκλησίας, από το 1948 έως πρόσφατα, εύκολα συνάγεται ότι κοινή θέση όλων αυτών, δηλαδή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εν γένει, ήταν ότι η ενωμένη Ευρώπη θα έπρεπε να στηριχθεί όχι τόσο στην πολιτική της ενότητα, όσο στη θρησκευτική, με την έννοια ότι η αποδοχή των χριστιανικών αξιών και της κοινής ιστορίας και του πολιτισμού, μπορούν να εγγυηθούν τη στερέωση της ειρήνης στην Ευρώπη και τον κόσμο.

1. Εισαγωγή

Η ιδέα του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού», η οικοδόμηση της ειρήνης, τα αισθήματα συμμαχίας και αλληλεγγύης, και επιπλέον το ενδιαφέρον για την πολιτική, οικονομική και κοινωνική τάξη, ενέπνευσαν πολιτικές προσωπικότητες, όπως τον Robert Schuman, τον Konrad Adenauer, τον Alcide De Gasperi, τον Jean Monnet, μεταξύ πολλών άλλων. Κατεύθυναν επίσης την οπτική του Βατικα-

* Η Maria Manuela Tavares Ribeiro είναι καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Coimbra και αντι-πρόεδρος του «Κέντρου Διεπιστημονικών Σπουδών του 20ού αιώνα» του ίδιου πανεπιστημίου (Πορτογαλία).

νού, από τον Πίο 12ο και τον Ιωάννη-Παύλο 2ο, καθώς και τη σκέψη των αντιπροσώπων της ανώτατης ιεραρχίας της Καθολικής Εκκλησίας για το παρόν και το μέλλον της Ευρώπης, μια σκέψη αντίστοιχη με την ουσιώδη σύνδεση μεταξύ χριστιανισμού και οικουμενικότητας.

Η έννοια της Ευρώπης είναι πολυπυρηνική, η «ενότητά» της είναι πλουραλιστική. Στη διάρκεια της μακραιώνης ιστορίας της, εμπλουτίστηκε με την ποικιλία των παραδόσεών της, των εμπειριών της, συσσωρεύοντας μια κληρονομιά μοναδική, που έχει τις ρίζες της στον ελληνο-ρωμαϊκό πολιτισμό, στο χριστιανικό πολιτισμό και στον κοσμικό ανθρωπισμό. Επιπλέον, στο λόγο της Καθολικής Εκκλησίας (αυτών των ποντιφίκων και των επισκόπων, που μας απασχολεί εδώ) το ηθικό και θρησκευτικό αυτό ιδεώδες αποτέλεσε τον ισχυρό πυρήνα στο διάλογο μεταξύ των εθνών, των εκκλησιών, των θρησκειών, καθώς και για την οικοδόμηση ενός «νέου πολιτισμού», που θα εμπεριείχε την ιδέα της «επαναδιάδοσης του Ευαγγελίου» και της «συνάντησης των πολιτισμών», ως θεμελίου της ενότητας της Ευρώπης στην προοπτική μιας κοσμικής κοινω-νίας.

Στο πλαίσιο αυτό θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε μια ορισμένη προβληματική για τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας, πιο συγκεκριμένα για τα κίνητρά της, τους στόχους της και για τα ερωτήματά της, όπως: ποιά Ευρώπη; ποιά ενότητα για την Ευρώπη; ποιά τα σύνορά της; πώς οικοδομείται η ειρήνη; ποιοί μέλλον για τη διευρυμένη Ευρώπη; Εν ολίγοις, ποιά θέση κατέχει η Ευρώπη στην παπική γεωπολιτική από τον Πίο 12ο και εντεύθεν;

Με ποιο μέτρο, όμως, είναι δυνατόν να αναλυθεί η σχέση μεταξύ Αγίας έδρας και ευρωπαϊκής πολιτικής; Δεν είναι η ίδια ένας θεσμός εξόχως πνευματικός και όχι τόσο πολιτικός; Δεν είναι, επιπλέον, ένα οικοδόμημα με οικουμενικό χαρακτήρα και όχι περιρισμένο μόνο στην Ευρώπη;

Εκτός από αυτή τη συγκεκριμένη φύση της, είναι βέβαιο ότι η Εκκλησία υπήρξε πάντοτε παρούσα στη διεθνή ζωή της εποχής της. Εάν επιχειρηθεί μια αναδρομή στη δράση της σε διεθνές επίπεδο, επιβεβαιώνεται ότι η Αγία Έδρα εμφανίζεται προικισμένη με μία *suī generis* οικουμενική δυναμική¹. Ο σκοπός τον οποίο φαίνεται να επιδιώκει είναι ηθικής τάξεως, στο πλαίσιο της διεθνούς έννομης τάξης. Υπό την έννοια αυτή, η δύναμη της δράσης και της επιρροής της διανθίζεται μάλλον από μια θέση «ουδετερότητας», στην οπτική της, δε συναρτάται από τις συγκυρίες και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς ούτε από διακυβεύματα οικονομικών

συμφερόντων. Υπό το φως ακριβώς της οικουμενικότητας αυτής των προβλημάτων του κόσμου, η Εκκλησία εγείρει τα ερωτήματά της στα έθνη.

Η συζήτηση των ερωτημάτων αυτών θα αποτελέσει μια καλή βάση για να κατανοηθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές που υπάρχουν στην οπτική της ανώτατης ιεραρχίας της Καθολικής Εκκλησίας, σε ό,τι αφορά στη διαδικασία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, την περίοδο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

2. Οικουμενικότητα και Ευρώπη στο λόγο του Πίου 12ου

Η ανάγκη για μια επανίδρυση της κοινωνικής και διεθνούς ευρωπαϊκής τάξης υπό το φως των χριστιανικών αρχών, άφησε να διαφανούν δύο κύριες ιδέες στην παπική οπτική για την Ευρωπαϊκή Ένωση: η πρώτη, η δομή μιας ανώτερης ενότητας στο όνομα του «κοινού αγαθού», δεύτερη, το αξίωμα της αποκατάστασης μιας χριστιανικής ταυτότητας. Άλλωστε, στη μεταπολεμική Ευρώπη, η παπική φιλοδοξία δεν όφειλε, πρωταρχικά, να προικίσει την Ευρώπη με μία εσωτερική ενότητα που θα της επέτρεπε να ανανεωθεί, με γνώμονα το χριστιανικό της προορισμό για την ειρήνη και την εκπολιτιστική της αποστολή στον κόσμο;

Μερικές μέρες αφού είχε στείλει έναν αντιπρόσωπο στο Συνέδριο της Χάγης, το Μάιο του 1948, ο Πίος ο 12ος τάχθηκε δημόσια (στις 2 Ιουνίου) υπέρ μιας ευρωπαϊκής ένωσης και, στις 11 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, ενώπιον μιας επιτροπής υποστηρικτών της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας (UEF), προσκαλούσε τα μεγάλα έθνη της Ηπείρου να παραμερίσουν τις ηγεμονικές βλέψεις του παρελθόντος για να βαδίσουν στο δρόμο της πολιτικής και οικονομικής ενότητας². Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι η ίδια ιδέα τονίστηκε στο λόγο του στις 13 Σεπτεμβρίου 1952 προς τους προσκυνητές της *Pax Christi*³. Ο Πίος 12ος αναγνώρισε το «ευρωπαϊκό πνεύμα», δηλαδή την αντίληψη των κοινών πνευματικών αξιών, όπως επίσης ανέφερε στην προσφώνηση της 15 Μαρτίου του 1953 στα μέλη του Ευρωπαϊκού Κολεγίου της Μπριζ, ως έναν «θεμελιώδη αντικειμενικό στόχο, χωρίς τον οποίο» –βεβαίως– «τίποτε σταθερό δεν μπορεί να οικοδομηθεί»⁴. Με βάση τη λογική αυτή, στη σκέψη του, ανιχνεύεται ειδικότερα το ιδεώδες ότι η Ευρώπη είναι το όχημα για την επιδίωξη της «ηπειρωτικής ενότητας

των λαών της»⁵. Είναι προφανές ότι η αναφορά στην «ηπειρωτική Ευρώπη» υπερέβαινε τα σύνορα της «Μικρής Ευρώπης» των Έξι. Η επισήμανση αυτή υποκρύπτει επίσης την επιλογή υπέρ μιας υπερεθνικής Ευρώπης.

Έτσι ο Πάπας υποδέχθηκε ευνοϊκά τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας του Άνθρακα και του Χάλυβα (CECA), το 1950, οργανισμό υπερεθνικό, καθώς διέκρινε σ' αυτήν ένα χρήσιμο δρόμο για τον εμπλουτισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου, όχι μόνο στον οικονομικό και πολιτιστικό, αλλά επίσης στον πνευματικό και θρησκευτικό τομέα⁶. Μπορεί να λεχθεί ότι μεταξύ του Μαΐου του 1952, ημερομηνία της υπογραφής του συμφώνου με το οποίο ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άμυνας (CED), και του Αυγούστου 1954, ημερομηνία απόρριψης αυτού του συμφώνου από το γαλλικό κοινοβούλιο, ο Πίος 12ος εκδήλωσε ένα ενεργό ενδιαφέρον για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Αναπόσπαστο μέρος της παπικής αυτής θέσης, όσον αφορά στην πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, είναι η εκπεφρασμένη συμπάθεια του Πίου 12ου σε μαξιμαλιστικές ομοσπονδιακές ιδέες, συντασσόμενος υπέρ της δημιουργίας υπερεθνικών εξουσιών⁷. Έτσι, ο Πάπας δεν είχε αμφιβολίες ότι οι αυτονομίες, οι τοπικές φιλοδοξίες και ανησυχίες, θα μετατρέπονταν σε μια προωθητική δύναμη για την επεξεργασία της επιθυμητής ομοσπονδιακής ευρωπαϊκής ενότητας. Συνεπώς, η επεξεργασία των Συμφωνιών της Ρώμης, το Μάρτιο 1957, αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την Παπική Σύνοδο (Sumo Pontífice) η οποία αναγνώρισε τη σπουδαιότητα και την ευθύνη μιας υπερεθνικής πολιτικής εξουσίας για την Ευρώπη⁸. Γι' αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, ότι ο Osservatore Romano αναφέρεται στην υπογραφή των συμφωνιών αυτών, χαρακτηρίζοντάς τις ως το πιο σημαντικό και συμβολικό γεγονός στη νεότερη ιστορία της «αιώνιας πόλης»⁹.

Εάν οι ανωτέρω θέσεις καθιστούν σαφή την ομολογημένη υποστήριξη του ποντίφικα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δεν είναι λιγότερο αληθές ότι ο Πίος 12ος βάσιζε αυτή την προσδοκία του στο σκεπτικό μιας άλλης τάξης και όχι σε έναν πολιτικό ή ιδεολογικό προσανατολισμό. Από την άποψη αυτή, γίνεται κατανοητό ότι οι διεργασίες για την Ευρώπη, δεν θα έπρεπε, προκειμένου να κατανοηθούν, να διαχωριστούν από τις οικουμενικές ομολογές τους. Με άλλα λόγια, η ευρωπαϊκή οικοδόμηση όφειλε να μεταφράζει την ιδέα μιας χριστιανικής Ευρώπης, η οποία να μη διαφοροποιείται από το πρόταγμα της οικοδόμησης μιας παγκόσμιας κοινότητας, που θα βασιζόταν στις αρχές του φυσικού νόμου¹⁰,

του οποίου ο τελικός σκοπός θα ήταν η κατανόηση μεταξύ των λαών και η ανώτατη πραγματοποίηση της ειρήνης.

Υπό το φως της φιλοδοξίας αυτής μπορεί να κατανοηθεί η εξέλιξη της πολύπλοκης διαδρομής της διπλωματίας του Βατικανού στην αναπροσέγγιση των διαφορετικών εκδοχών για την «Ευρώπη».

2.1. Η διπλωματία του Πίου 12ου στην Ανατολική Ευρώπη

Το Βατικανό δέχθηκε με ανησυχία τη είδηση για τη συμφωνία της Γιάλτας και συνεπώς για την επέκταση της επιρροής της Μόσχας στην «καρδιά» της Ευρώπης¹¹. Η Ρώσικη Εκκλησία εθεωρείτο όργανο της σοβιετικής πολιτικής. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αποκατάσταση της παρουσίας της ΕΣΣΔ στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή εθεωρείτο ότι εξυπηρετούσε, επίσης, τον επεκτατισμό της ρωσικής Εκκλησίας. Οι σοβιετικοί, από την άλλη, αποδέχονταν μια Εκκλησία στην οποία δεν αναγνώριζαν, στο εσωτερικό της χώρας, παρά μόνο μια λατρευτική λειτουργία.

Στην πραγματικότητα, η Μόσχα απέρριπτε την Καθολική Εκκλησία και την κοινωνική της αποστολή, ιδίως δε τη σύνδεσή της με τον Πάπα της Ρώμης, η δράση του οποίου ξεπερνούσε τα εθνικά σύνορα. Ο σοβιετικός έλεγχος στην Πολωνία και η επεκτάσή του σε άλλες ανατολικές χώρες (Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Σλοβενία, Κροατία) εξηγούν, κατ' αρχήν, την έλλειψη ενδιαφέροντος της σοβιετικής διπλωματίας να διατηρήσει επαφές με την Αγία Έδρα. Ο λόγος είναι ότι η ανεξάρτητη δράση της Καθολικής Εκκλησίας θα μπορούσε να αποτελέσει ένα στοιχείο διαταραχής για την ΕΣΣΔ. Γι' αυτό η Μόσχα επανέφερε την ιδέα της «Τρίτης Ρώμης», ώστε να θεωρηθεί ως κέντρο της ορθοδοξίας. Από την πλευρά της, η Αγία Έδρα θεωρούσε ότι το σοβιετικό σύστημα ενέτεινε το ξερίζωμα του καθολικισμού στη Σοβιετική Ένωση και στις Ανατολικές χώρες. Με τον ψυχρό πόλεμο και την επέκταση της σοσιαλιστικής κυριαρχίας στην Ανατολή, τα μέτρα καταπίεσης στην Εκκλησία και στους καθολικούς εντάθηκαν. Η Αγία Έδρα δεν ήθελε, επιπλέον, να χάσει κάποια διπλωματικά ερείσματα που τη συνέδεαν με ορισμένες πρωτεύουσες της Ανατολικής Ευρώπης. Υποδηλώνει άραγε αυτό μια απλώς αντικομμουνιστική τακτική, ή συγχρόνως στρατηγική ειρήνης;

Στην προοπτική μιας συμφιλίωσης, η Αγία Έδρα αναζήτησε λύσεις που θα επέτρεπαν τη συγκρότηση ενός ενιαίου ευρωπαϊ-

κού χριστιανικού πόλου, ικανού να εμποδίσει τη διπολική λογική της σύγκρουσης ανάμεσα στα δυο ευρωπαϊκά στρατόπεδα. Σε αυτό το κλίμα ο Πίος 12ος θα προωθήσει μια σειρά παρεμβάσεων. Μεταξύ άλλων επισημαίνεται η αποστολική χάρτα *Ad Universos Russiae populos*¹², στις 7 Ιουνίου 1952, που συγκεντρώνει σε κείμενα διάφορες οδηγίες προς τους Ρουμάνους, Τσέχους, Πολωνούς και άλλους καθολικούς.

Η αλήθεια είναι πως μία αμυντική οπτική της Ευρώπης ή καλύτερα της χριστιανικής Ευρώπης δε συγκέντρωνε την ομοφωνία, ήδη στο τέλος της παπικής περιόδου του Πίου 12ου. Από τότε ορισμένα μέλη του ανώτερου κλήρου, μεταξύ αυτών, για παράδειγμα, ο επίσκοπος Montini, εμφανίζονταν περισσότερο ανοικτοί σε μια συνύπαρξη με την Ανατολή¹⁴. Έβλεπαν, πρόθυμα, την ενίσχυση του διαλόγου με τη Μόσχα (1956). Είναι γεγονός ότι στην αρχή του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1950, το Βατικανό έλαβε μία σειρά από θετικές ενδείξεις από τις Ανατολικές Χώρες που έδειχναν ότι οι σοβιετικοί ενδιαφέρονταν να εγκαθιδρύσουν διπλωματικές σχέσεις με την Αγία Έδρα. Μετά το θάνατο του Στάλιν, το 1953, σε αντίθεση με τα διστακτικά ανοίγματα των σοβιετικών, ο Πίος 12ος λαμβάνει μια πιο δυναμική θέση απέναντι στην εισβολή στην Ουγγαρία, το 1956.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι, στη σφαίρα της σοβιετικής διπλωματίας, αναθεωρείται το περιεχόμενο των σχέσεων των Ανατολικών Χωρών με το Βατικανό και η εκτίμηση για τη θέση τους στη βελτίωση της διεθνούς εικόνας της ΕΣΣΔ. Η σοβιετική κυβέρνηση δεν εμφανίζεται, επομένως, διατεθειμένη να πληρώσει το απαιτούμενο από το Βατικανό τίμημα, δηλαδή τον επαναπροσδιορισμό με την Αγία Έδρα των συνθηκών ζωής των καθολικών χριστιανών στη Σοβιετική Ένωση και την επαναφορά της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το θέμα της χριστιανικής Ευρώπης, στο διπολικό πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, μπορεί άραγε να υπαγορευθεί από το μοναδικό κίνητρο της πρόταξης ενός αξιόπιστου οικοδομήματος απέναντι στο σοβιετικό επεκτατισμό; Ή θα ήταν μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου που θα απέβλεπε στην προαγωγή της δημιουργίας μιας πραγματικής διεθνούς κοινότητας, συνάδουσας με τις αρχές της χριστιανικής ηθικής;

Ο Πίος 12ος άρχισε να αποκαλύπτει στον «ευρωπαϊσμό» την προσδοκία μιας ανώτερης τάξης, με πρόσημο το «κοινό αγαθό», και την επιστροφή των ευρωπαϊκών λαών στην προοπτική μιας πνευματικής ενοποίησης. Επιπλέον, οι τελευταίες σκέψεις του Πά-

πα (από το 1952) –όσον αφορά την Ευρώπη– αποκτούν ένα θεσμικό περιεχόμενο αν και προσαρμοσμένο στο παραδοσιακό πνεύμα της εκκλησίας – αυτό της ενότητας των λαών. Έτσι, οι δύο θέσεις, πρώτα αμυντική –του δυτικού χριστιανικού πολιτισμού– ύστερα εποικοδομητική και ενωτική για το μέλλον της Ηπείρου, αποκαλύπτουν ότι η Αγία Έδρα, με τον Πίο 12ο, προβάλλει μια οπτική ευρωπαϊοκεντρική, αλλά όχι διαφοροποιημένη από την ανεξαρτησία της Εκκλησίας και της οικουμενικής της αποστολής. Αυτό μας επιτρέπει να τονίσουμε ότι στο σκεπτικό του Πίου 12ου συνυπάρχουν οι ειδικότερες προσδοκίες για την Ευρώπη και μια οικουμενική οπτική, με χριστιανικό περιεχόμενο, συμφυές με τη λειτουργία της Καθολικής Εκκλησίας.

3. Ιωάννης 23ος - Η ειρήνη ανάμεσα στα έθνη και «το κοινό ευρωπαϊκό αγαθό»

Σε μια εποχή που η Ευρώπη συνέχιζε να παλεύει ανάμεσα στην ανησυχία και την ελπίδα, ο Ιωάννης 23ος ανέλαβε την παπική έδρα, τον Οκτώβριο του 1958. Μια από τις πρώτες πρωτοβουλίες του, που θα επαναπροσδιόριζε τη θέση της Εκκλησίας και το νέο πρόσωπό της στον κόσμο, ήταν η προετοιμασία της Δεύτερης Συνόδου του Βατικανού. Από το σύνολο του έργου της (στο δογματικό, στο εκκλησιαστικό, στο οργανωτικό, στις διεθνείς σχέσεις) μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι ο Ιωάννης 23ος είχε μια οπτική ουσιαστικά οικουμενική. Τούτο γίνεται εμφανές στην Εγκύκλιό του *Ειρήνη στη γη (Pacem in terris, 1963)*.

Στο μεταξύ, η Ευρώπη βρίσκεται στο επίκεντρο των αναζητήσεών του. Υπενθυμίζουμε, εν είδει παραδείγματος, την προσφώνηση που απηύθυνε στις 12 Απριλίου 1960 στην Επιτροπή Δημόσιας Υγείας της Δυτικο-ευρωπαϊκής Ένωσης (U.E.O.). Στο κείμενο αυτό, ο Πάπας θα αναδείξει, πέραν της πολιτικής και οικονομικής τάξης, τη σχετική σπουδαιότητα των δεσμών της ανθρωπιστικής τάξης, ως προνομιακό πεδίο για να στηριχθεί μια διαρκής ειρήνη μεταξύ των λαών.

Τον Ιούνιο του 1962, στο Στρασβούργο, ο Ιωάννης 23ος αναφέρεται στη σημασία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (CECA) και της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (CEE), ενθουμούμενος όμως ιδιαίτερα την ύπαρξη ενός «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού». Από την άποψη αυτή, μπορεί να επιβεβαιωθεί

ότι «το κοινό ευρωπαϊκό αγαθό» αποτελεί τη θεμελιώδη μήτρα του στοχασμού του. Η έννοια του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού» εδραζόταν στο άθροισμα στοιχείων διαφορετικής φύσεως: οικονομικά, στη βάση μιας ευημερίας που αναπτύσσεται αρμονικά, κοινωνικά, με την εγκαθίδρυση μιας σχετικής ισορροπίας, πολιτικά, με τη συγκρότηση και υπεράσπιση μιας δικαιοσύνης τάξης. Έχει ενδιαφέρον να προσεχθεί ότι ο Ιωάννης 23ος¹⁴ θεμελιώνει την ουσία αυτού του «κοινού αγαθού» στις πνευματικές αξίες. Στην οπτική του, υπάρχει μία κληρονομιά της Ευρώπης, μια κληρονομιά ανθρωπιστική και οικουμενική, της οποίας τα στοιχεία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος κάθε εθνικής κουλτούρας και είναι από μόνα τους στοιχεία ειρήνης και αλληλεγγύης. Στα ανωτέρω μπορεί να επισημανθεί ότι ο τριπλός συνδυασμός του ελληνικού ανθρωπισμού, του ρωμαϊκού συστήματος δικαίου και του πνεύματος του χριστιανισμού, συγκροτεί την ουσία της ευρωπαϊκής κληρονομιάς, που αναλύεται στον πνευματικό, στον καλλιτεχνικό, στον ηθικό, στον πολιτιστικό της πλούτο και επιπλέον στην τεχνική και επιστημονική πρόοδο. Ο παπισμός αναγνώριζε έτσι ότι η οικοδόμηση της Ευρώπης δεν είναι προνόμιο των κυβερνήσεων, αλλά επίσης και –κυρίως– έργο των λαών.

3.1. Η παπική περίοδος του Ιωάννη 23ου και ο διάλογος Ρώμης-Μόσχας

Συμπληρωματικά προς τα ανωτέρω, τίθεται το ερώτημα, εάν για τον Ιωάννη 23ο οι σχέσεις του Βατικανού με το σοβιετικό κόσμο θεωρούνταν επίσης ιδιαίτερης σημασίας ως σταθμός που εσυναρτάτο με τις οικουμενικές ιδέες. Πράγματι, η παπική του θητεία σφράγισε μια νέα φάση στις σχέσεις μεταξύ Βατικανού και Σοβιετικής Ένωσης, στην εποχή του Γκορμπατσώφ. Ο ποντίφικας ανέλαβε μια πολιτική παρεμβάσεων για την ειρήνη στον κόσμο και εξέφρασε επίσης τις ανησυχίες του σχετικά με τις καθολικές Εκκλησίες στην Ανατολή. Κρίθηκε αναγκαίο, για την κατανόηση του διαβήματός του, να αποκαταστήσει επαφή με τους επισκόπους των χωρών αυτών και να επιχειρήσει με όλα τα μέσα να επαναφέρει τη θρησκευτική ελευθερία¹⁵. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού θεωρήθηκε ως μοναδική ευκαιρία, παρόλο που κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες και τις ενδο-συνοδικές διαβουλεύσεις ορισμένοι επίσκοποι απαίτησαν να καταδικαστεί επίσημα ο κομμουνισμός.

Όμως, η ενότητα της ευρωπαϊκής ηπείρου δεν ήταν αυτοσκοπός. Εφεξής, το κοινοτικό οικοδόμημα γινόταν αντιληπτό κάτω α-

πό τον αστερισμό της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών. Πιο συγκεκριμένα, στις 26 Ιανουαρίου 1961, κατά την υποδοχή των αντιπροσώπων του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου και των Αφρικανικών Κρατών και της Μαδαγασκάρης που συνδέονταν με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, ο Ιωάννης 23ος υποστήριξε τη βοήθεια των πλουσιότερων χωρών στις λιγότερο ευνοημένες χώρες, επικαλούμενος την ανάγκη αλληλεγγύης προς την κοινότητα των λαών. Όπως τονίζεται εμφανώς στην εγκύκλιο *Pacem in terris*, η κληρονομιά του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού» είναι «ο πιο ασφαλής δρόμος για την ενότητα και για την ειρήνη μεταξύ των ανθρώπων και, συνεπώς, μεταξύ των Ευρωπαίων». Είναι γεγονός ότι τον Πάπα δεν τον ικανοποιούσε, θεωρητικώς, η προσπάθεια για την ενοποίηση της Ευρώπης. Είναι επίσης σημαντικό να τονισθεί ότι, κατά τη διάρκεια της θητείας του, η Αγία Έδρα είχε εγκαθιδρύσει στενούς δεσμούς με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Το Συμβούλιο της Ευρώπης δέχθηκε την Αγία Έδρα στις 12 Δεκεμβρίου 1962 ως πλήρες και μόνιμο μέλος του Συμβουλίου για την Πολιτιστική Συνεργασία (CCC)¹⁶. Μια διαρκής αντιπροσωπεία του Βατικανού εγκαταστάθηκε επίσης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Τα ανωτέρω, υπογραμμίζουν ότι ο Ιωάννης 23ος (που απεβίωσε στις 3 Ιουνίου 1963) άφησε μία αδιαμφισβήτητη κληρονομιά, ευρωπαϊκή και οικουμενική¹⁷.

4. Η παγκόσμια αποστολή της Ευρώπης στην προοπτική του Παύλου 6ου

Ο Παύλος 6ος, που εξελέγη την 21 Ιουνίου 1963, συνέχισε τις αρχικές κατευθύνσεις του προκατόχου του. Αναφέρουμε την ομιλία που εκφώνησε στον ΟΗΕ (4 Οκτωβρίου 1965), με την οποία διέγραψε τις γενικές κατευθύνσεις της νέας διπλωματικής δράσης της Αγίας Έδρας: μια διπλωματία, όχι γραμμική αλλά βασισμένη στο δρόμο του οικουμενισμού. Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι οι διμερείς επαφές της καθολικής με τη ρωσική εκκλησία είχαν εντατικοποιηθεί, συμβάλλοντας επίσης, με έμμεσο αλλά αποτελεσματικό τρόπο, στην προώθηση των σχέσεων με τη σοβιετική εξουσία. Έτσι, με αφετηρία τις επιτυχημένες συναντήσεις μεταξύ των Γκρομύκο και Παύλου 6ου (1966, 1970, 1974, 1975) οι σοβιετικές κυβερνητικές αρχές, κυρίως από το 1974 και εντεύθεν, εξέφρασαν μια στάση πιο ανοικτή στις θέσεις του Βατικανού.

Είναι φανερό ότι η διπλωματική δραστηριότητα του Βατικανού έναντι της Ανατολής δεν είχε την ομόφωνη υποστήριξη του καθολικού κόσμου. Όμως το άνοιγμα στην Ανατολή ήταν αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης ότι έπρεπε να αναζητηθεί η βάση μιας εγκάρδιας συνεννόησης μεταξύ των λαών. Σύμφωνα με τον Καρδινάλιο Agostino Casaroli, υπεύθυνο για τις εξωτερικές σχέσεις της Αγίας Έδρας, και εμπνευστή μιας έντονης δραστηριότητας στις Ανατολικές Χώρες, «το πρώτο θεμελιώδες καθήκον ήταν η προστασία και η προώθηση αυστηρά του λόγου της Εκκλησίας, της θρησκευτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων των πιστών»¹⁸. Επρόκειτο για την αναζήτηση όχι τόσο ενός *modus vivendi*, αλλά ενός *modus non moriendi* της Καθολικής Εκκλησίας¹⁹. Οι σοβιετικοί, από την πλευρά τους, είχαν την άποψη ότι τα θρησκευτικά ζητήματα αποτελούσαν αντικείμενο της εσωτερικής πολιτικής. Στο μέτρο όμως που η Σοβιετική Ένωση ήθελε να εγκαθιδρύσει διπλωματικές σχέσεις με την Εκκλησία, η οποία είχε ως βάση τα συμφέροντα και τους εκπροσώπους της οικουμενικότητας και να επιβεβαιώσει την πολιτική της υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης, όφειλε με τη σειρά της να συναντήσει τη διπλωματία του Βατικανού.

4.1. Το Βατικανό και η Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι

Στη συγκυρία αυτή, η ιδέα για μια Ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία, που παρουσιάστηκε στο Βατικανό από τον πρεσβευτή της Ουγγαρίας το 1969 και την οποία προωθούσε το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, εμφανιζόταν ως μια άλλη ευκαιρία «συνάντησης» της Καθολικής Εκκλησίας με τις Ανατολικές Κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα όμως η συμμετοχή του Βατικανού στη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι (1975) συνιστούσε μία δύσκολη επιλογή, έτσι ώστε να μη συγκεντρώσει την ομοφωνία των ρωμαιοκαθολικών ηγητόρων. Πέραν αυτών, ασκήθηκε μια ισχυρή πίεση για να εξασφαλιστεί η παρουσία του Βατικανού στο Ελσίνκι. Το Συμβούλιο των εξωτερικών υποθέσεων της Αγίας Έδρας –σήμερα Τμήμα Σχέσεων με τα Κράτη–, μέσω του υπευθύνου του, του καρδινάλιου Casaroli, επέμενε στη συμμετοχή του Βατικανού στη Συνδιάσκεψη, αφενός διότι διέβλεπε σ' αυτήν μια δυνατότητα για την εδραίωση των σχέσεων του Βατικανού με τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις, και αφετέρου, την επίκαιρη στιγμή για να επαναφέρει το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας. Ένας επιπλέον λόγος, ήταν η πεποίθηση ότι μέσω της ευρωπαϊκής Συν-

διάσκεψης θα διδόταν η ευκαιρία να διατυπωθούν στη διαιρεμένη Ευρώπη, νέες προβληματικές και ένα σύνολο κοινών πολιτικο-διπλωματικών προβλημάτων.

Είναι σκόπιμο να υπενθυμίσουμε, ωστόσο, τις κριτικές των αντιφρονούντων στην Ανατολική Ευρώπη, που διέκριναν στη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι τη *de facto* αναγνώριση των συνόρων μιας Ευρώπης διαιρεμένης σε συνασπισμούς. Είναι όμως εξίσου χρήσιμο να επισημανθεί ότι η Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι φαινόταν, στα μάτια άλλων, ως η αναγνώριση μιάς ευρωπαϊκής διάστασης, πέραν από τη λογική της διαίρεσης. Αυτό υπήρξε, για παράδειγμα, το επιχείρημα του καρδινάλιου Agostino Casaroli, ο οποίος χαρακτήρισε τη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι ως ένα «μείζον πανευρωπαϊκό πολιτικό γεγονός»²⁰ και «τη μεγαλύτερη συλλογική προσπάθεια, αφιερωμένη από το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών, στην υπόθεση της ειρήνης». Από την άποψη αυτή, προκύπτει ότι η Αγία Έδρα εμφανιζόταν έτοιμη να λάβει μέρος στην προετοιμασία της Συνδιάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη, ως επίσημος αντιπρόσωπος και όχι ως απλός παρατηρητής. Και τούτο διότι οι στόχοι του εμφανίζονταν να συγκλίνουν με το πρόταγμά της ή, καλύτερα, θεωρήθηκε επιτακτική η ανάγκη να ενισχυθεί η ειρήνη και η ασφάλεια στην Ευρώπη, να διαφυλαχθεί η ευρωπαϊκή ήπειρος από νέες διαμάχες, να ανοίξει ο δρόμος για μια ευρύτερη και ειρηνική συνεργασία ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς. Στο όνομα της «ενότητας των λαών», στο όνομα μιάς «Ευρώπης προμαχώνα της ειρήνης», η Αγία Έδρα επιβεβαιώνει τη συμμετοχή της με τον οικουμενικό, ηθικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της αποστολής της.

Η δραστηριότητα της Αγίας Έδρας δεν ήταν, παρόλα αυτά, χωρίς αντιδράσεις, εγείροντας κριτικές στον καθολικό κόσμο. Στο ίδιο το Βατικανό κυριαρχούσε κάποια αμηχανία. Η τελική πράξη του Ελσίνκι (1975) παραχωρούσε στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο μια νέα νομιμότητα. Συγχρόνως, είναι αλήθεια ότι το Βατικανό είχε συνείδηση του ότι το «πνεύμα του Ελσίνκι» θα συναντούσε σοβαρά εμπόδια κατά την εφαρμογή του στις σοσιαλιστικές χώρες²¹. Τελικά, όμως, η Πράξη του Ελσίνκι πρόσφερε επίσης κάλυψη στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (και της Εκκλησίας) στον κόσμο της σοβιετικής επιρροής. Στο πλαίσιο αυτό, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, με τον Παύλο 6ο, παρατηρείται μια εξέλιξη στη δυναμική του προσανατολισμού της Αγίας Έδρας σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή ενότητα. Εννοούμε μ' αυτό ότι οι αντιλήψεις της δεν επιχειρούσαν να απομακρυνθούν από τις δυτικές

θέσεις, προσανατολίζονταν όμως επίσης, εφεξής, προς την κατεύθυνση της προάσπισης των ελευθεριών στην Ανατολική Ευρώπη. Στο βάθος, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας μετατρεπόταν σε εγκώμιο της ειρήνης, της συνύπαρξης των εθνών και, συνεπώς, της επαναπροσέγγισης της «Ευρώπης»²².

Επισημαίνεται, εντούτοις, ότι, εκτός από τη θρησκευτική πτυχή του ζητήματος, υπήρχε επίσης το πολιτικό ζήτημα. Και στην προοπτική αυτή, η τελική πράξη του Ελσίνκι και ο δεκάλογός της επενδύονται με μια κεφαλαιώδη σημασία για την ασφάλεια της Ευρώπης, στο μέτρο που θα θεωρηθούν ως η αποκρυστάλλωση της παγκόσμιας αντιπαράθεσης, ως καταξίωση των κοινών αξιών, ως κώδικας κοινής συμπεριφοράς. Σ' αυτούς εκφραζόταν η πρόθεση για τη μη προσφυγή στη βία, υπογραμμίζόταν η αναγνώριση του απαραβίαστου των συνόρων, επιβεβαιωνόταν εκ νέου ο σεβασμός της εδαφικής ακεραιότητας των Κρατών, εν ολίγοις, διακηρρυσσόταν το αναπόφευκτο της αποδοχής της ευρωπαϊκής ισορροπίας.

Στο πλαίσιο των κοινών αυτών προσδοκιών γίνεται καλύτερα κατανοητή η ειρηνευτική αποστολή του Παύλου 6ου (1963-1978), του ποντίφικα που συνέχισε τις εργασίες της Β' Συνόδου του Βατικανού, που ενεργοποίησε την επισκοπική συλλογικότητα, που εμπάθυε το διάλογο Ανατολής-Δύσης. Στη διάρκεια της θητείας του ο Πάπας στηρίζει και ενθαρρύνει, *de facto*, την οικοδόμηση της Ευρώπης προς την κατεύθυνση μιας πιο βαθιάς, πιο στερεής, πιο οργανικής ενότητας, δικαιολογώντας την ως ουσιαστική διαδρομή στο δρόμο της αδελφосύνης μεταξύ των λαών. Όμως για ποια Ευρώπη πρόκειται; Είναι η Ευρώπη, που στην οπτική του ενσαρκώνει μια οικουμενική αποστολή, η οποία επομένως δεν μπορεί να είναι η δυτική «μικρή Ευρώπη». Σ' αυτήν την Ευρώπη περιλαμβάνεται επίσης, στα μάτια του Βατικανού και στις οικουμενικές φιλοδοξίες του Παύλου 6ου, η άλλη Ευρώπη, η Ανατολική, με τις προαιώνιες χριστιανικές ρίζες²³.

5. Η πνευματική ενότητα της Ευρώπης στην οπτική του Ιωάννη Παύλου 2ου

Ο Ιωάννης Παύλος 2ος, εκλέχθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1978. Άνθρωπος της Ανατολής, σλάβος, πολωνός στην εθνικότητα, καταγόμενος από την Κρακοβία, μια πόλη όπου οι διανοούμενοι αντιμάχονταν ανέκαθεν τον κομμουνισμό, (ας θυμηθούμε την ομά-

δα ΖΝΑΚ), γνώστης της σοσιαλιστικής πραγματικότητας. Ήδη στις 19 Δεκεμβρίου 1978 θα ενεργοποιήσει τη Σύνοδο της Επισκοπικής Συνδιάσκεψης της Ευρώπης (CCEE) για να αναζωπυρώσει «τη χριστιανική ψυχή της Ευρώπης, στην οποία ριζώνει η ενότητα της»²⁴. Η ιδέα αυτή θα γίνει εμμονή στη σκέψη του και θα αποτελέσει την ουσιαστική μήτρα του λόγου του²⁵. Υπό το πρίσμα αυτό, η ευρωπαϊκή οπτική του Ιωάννη Παύλου 2ου ήταν βέβαιο ότι δε θα δεσμευόταν από πολιτικά συστήματα, ούτε από ιδεολογίες, ούτε θα περιοριζόταν στα όρια της Κοινότητας ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι εξηγείται ότι για τον νέο ποντίφικα, η Ευρώπη εκτείνεται σ' ολόκληρη την Ήπειρο, υιοθετώντας με τον τρόπο αυτόν τη γνωστή διατύπωση του στρατηγού Ντε Γκωλ: «η Ευρώπη, από τον Ατλαντικό μέχρι τα Ουράλια»²⁶.

Ο Ιωάννης Παύλος 2ος ενίσχυσε τη θέση του αυτήν σε ομιλία του στις 5 Απριλίου 1979, όπου υποστήριξε ευθέως ότι τα δώδεκα κράτη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας δε συνέθεταν, μόνον αυτά, όλη την Ευρώπη²⁷. Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι, το 1985, θα επανέλθει για να υπογραμμίσει ότι οι «Ευρωπαίοι δεν μπορούν να υπομείνουν τη διαίρεση της ηπείρου τους», και να υπερασπισθεί, εναλλακτικά, την ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή κληρονομιά, όλων των χωρών που, για διάφορους λόγους, δε συμμετέχουν ακόμη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η αποκρυστάλλωση ενός προτάγματος που θα ενσωμάτωνε τη χριστιανική παράδοση απαιτούσε, κατ' αυτόν, το άνοιγμα προς τους άλλους, τον αδελφικό σεβασμό, την ανάπτυξη του αισθήματος της οικουμενικότητας²⁸. Τις θέσεις του αυτές θα τις αναπτύξει αναλυτικότερα στο Συμβούλιο της Ευρώπης, το 1988.

Πέραν αυτών, το ευρωπαϊκό πρόταγμα του ποντίφικα πιστοποιούσε την αρχή της επικουρικότητας, την οποία αυτονόητα ή ρητά επικαλείται. Ο Ιωάννης Παύλος 2ος θεμελιώνει το ιδεώδες του για την οικοδόμηση της Ευρώπης, αφενός, στις ιδιαίτερες παραδόσεις κάθε λαού και κάθε περιοχής και αφετέρου, στις πραγματικές ανάγκες ενός εκάστου από τα μέλη της κοινότητας. Κατά τούτο, μπορεί να λεχθεί ότι, διαφοροποιείτο από τις αντιλήψεις που αξίωναν την οικοδόμηση μιας μονοσήμαντης ευρωπαϊκής δομής. Επέμενε, δηλαδή, στη διατήρηση του αμοιβαίου σεβασμού στα δίκαια κάθε έθνους, τα οποία δεν έπρεπε να αγνοηθούν, όπως ακριβώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου²⁹.

Σε ό,τι αφορά στην αρχιτεκτονική της ευρωπαϊκής πρακτικής, συναντάμε σε ορισμένα σημεία των κειμένων του, συχνότατα, την εξήγηση της ιδέας ότι το κοινοτικό οικοδόμημα οφείλει να μην αγνο-

εί την ιστορία της Ευρώπης. Αυτό σημαίνει, αφενός, ότι το έθνος είναι στοιχείο καθοριστικό και παράγοντας διαρκής της ταυτότητας των κοινωνιών και αφετέρου, ότι δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί μια νέα Ευρώπη σε βάρος των νομίμων συμφερόντων των λαών. Σημαίνει ακόμη ότι τα ενδιάμεσα σώματα, δηλαδή οι κοινοτικές οργανώσεις αναγνωρίζονται ως καταστατικά εργαλεία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, δε συνιστούν όμως, από μόνες τους, την ουσία της Ευρώπης. Εν τέλει, η Ευρώπη ορίζεται από τους ανθρώπους που την απαρτίζουν, ή αλλιώς, ως ο βίος των εθνών και των μελών τους, ο οποίος αποκρυσταλλώνεται στο σχέδιο της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Υπό την έννοια αυτή, αποκτά νόημα ο λόγος του, το 1987, με την ευκαιρία των τριακοστών γενεθλίων της Συμφωνίας της Ρώμης, όπου υπερασπίζεται την ανάγκη της διαφύλαξης, χωρίς σταθμίσεις μειωτικές, του παρελθόντος, των νοοτροπιών, της κουλτούρας, των πραγματικών δυνατοτήτων της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Στην κατεύθυνση της προσέγγισης που ακολουθήθηκε ανωτέρω, συμπεραίνουμε ότι η ιδέα της Ευρώπης του Ιωάννη Παύλου 2ου είναι περιεκτική, με την έννοια ότι υπερασπίζεται μια διευρυμένη Ευρώπη, η οποία να καλύπτει την ολότητα της Ηπείρου. Πράγματι, τον Ιανουάριο 1991, ο ποντίφικας διαβεβαιώνει, σε μια κίνηση οδύνης, ότι «τίποτε δεν ήταν πιο επιζήμιο στην ισορροπία της Ευρώπης, ή αλλιώς, στη διατήρηση της ειρήνης στην Ήπειρο, από την ανάδειξη ενός νέου δυϊσμού: η Ευρώπη των πλουσίων και η Ευρώπη των φτωχών, αυτή των προηγμένων περιοχών και εκείνη των καθυστερημένων οικονομικά περιοχών»³⁰. Έτσι γίνεται κατανοητό ότι, στα μάτια του, η Δυτική Ευρώπη είχε «ένα καθήκον δικαιοσύνης έναντι της Ανατολικής Ευρώπης». Στο επίπεδο αυτό, όπως επίσης παρουσιάζεται στην εγκύκλιο *Centesimus Annus*, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα έπρεπε να προσβλέπει, σε τελική ανάλυση, στην «ανάπτυξη μιας αλληλεγγύης»³¹ που δε θα αγνοεί, συγχρόνως, την αλληλεγγύη προς τις μη ευρωπαϊκές χώρες (συγκεκριμένα προς τον Τρίτο κόσμο, ειδικά, στο πλαίσιο της συμφωνίας του Lomé). Αυτή η φιλοδοξία προϋποθέτει μια οικονομική διάσταση που ο Ιωάννης Παύλος 2ος επικαλείται, αλλά σημειώνει ότι πρέπει να καλλιεργηθεί στο πλαίσιο μιας θεμελιωδώς ηθικής κοινωνικής λειτουργίας³².

5.1. Η «επανίδρυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας» και η πνευματική ενότητα

Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι η σκέψη του πάπα Ιωάννη

Παύλου 2ου οραματίζεται μια έννοια της Ευρώπης το επίκεντρο της οποίας βρίσκεται στον πολιτισμό. Επομένως, το κριτήριο του Πάπα για την ευρωπαϊκή οικοδόμηση παραμένει θεμελιωδώς πολιτιστικό. Όπως διαβεβαίωνε σε ομιλία του της 31 Οκτωβρίου 1991, σε προσυνοδικό Συμπόσιο, «πλούσιο μωσαϊκό από αρμονικές γραμμές, η πολιτιστική Ευρώπη, προηγείται της πολιτικής και οικονομικής Ευρώπης, μολονότι η τελευταία είναι εκείνη που στις μέρες μας, αποσπά ουσιαστικά την προσοχή».

Από την άλλη, πέρα από τα νόμιμα εθνικά χαρακτηριστικά, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός έχει μια κοινή μήτρα, το χριστιανισμό. Γι αυτό και, επισημαίνει, η ίδια η ιστορία αποκαλύπτει μια Ευρώπη, εμποτισμένη από τη χριστιανική πίστη. Ως προέκταση της λογικής του επιχειρήματος αυτού, η έννοια του σεβασμού στο ανθρώπινο πρόσωπο αναδεικνύεται ως ο ακρογωνιαίος λίθος πάνω στον οποίο οικοδομείται, κατά το ουσιώδες, η θέση του για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι η υπεροχή του ανθρώπινου προσώπου, θα έπρεπε να είναι, επίσης, μια κεντρική πλευρά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Συνεπώς, η πορεία προς μια νέα ενότητα της Ευρώπης δεν θα μπορούσε να μην προσμετρήσει τη χριστιανική κληρονομιά³³.

Λαμβάνοντας υπόψη την προσέγγιση αυτή για την ενότητα της Ευρώπης του Ιωάννη Παύλου 2ου, είναι εύκολο να ανιχνεύσουμε, σε μερικά σημεία του λόγου του, μια προφανή επίγνωση του αυξανόμενου κινήματος της εκκοσμίκευσης, της θρησκευτικής αδιαφορίας και του αθεϊσμού, που τα προσδιόρισε ως «δυνατά ρεύματα του αντι-χριστιανισμού». Με βάση την προϋπόθεση αυτή και σε αντίθεση με την «ηθική κρίση» του ευρωπαίου ανθρώπου – δηλαδή την κρίση των ηθικών αξιών– και την άρνηση της θρησκευτικής διάστασης του ανθρώπινου όντος (που θυμίζει την επιρροή της φιλοσοφίας του διαφωτισμού), ο Πάπας συνοψίζει τις αξίες και τα θεμελιώδη χριστιανικά δικαιώματα ως εξής: η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, η ηθική υπευθυνότητα, το υπόβαθρο ενός κοινού αγαθού, η πλούσια θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά³⁴. Εναλλακτικά προς το «ανθρωπολογικό και πολιτιστικό πρότυπο» που, όπως βεβαιώνει, «οδηγεί τον άνθρωπο στο σκεπτικισμό, στο σχετικισμό, στο μηδενισμό, στην υπαρξιακή αγωνία», ο Ιωάννης Παύλος προκρίνει την «επανίδρυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας ως αποφασιστική και επείγουσα»³⁵ αφού, στην οπτική του, ο διάλογος με το Ευαγγέλιο είναι γόνιμος και αποτελεί ολοκληρωμένο μέρος αυτού του πολιτισμού³⁶. Κατ' αυτόν, είναι αδιανόητη μια Ευρώπη χωρίς μια μεταφυσική διάσταση³⁷. Προϋπόθε-

ση της παραδοχής αυτής αποτελεί η πεποίθησή του ότι η απουσία των χριστιανικών αξιών αποδυναμώνει την οργάνωση της Ευρώπης³⁸.

Οι ιδέες αυτές εκφράστηκαν όταν, επιβεβαιώνοντας τις αρχές της Β' Συνόδου του Βατικανού (και του ιερατικού καταστατικού χάρτη *Gaudium et spes*) για τη θέση της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο, ο Ιωάννης Παύλος 2ος προσδιόρισε την ιδιαίτερη θέση του κοινωνικού δόγματος της καθολικής Εκκλησίας ως ενός συνόλου από αναγκαίες αρχές για την οικοδόμηση ενός πιο δίκαιου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος³⁹. Συγχρόνως, παρέσχε το καταστατικό πλαίσιο της χριστιανικής λειτουργίας της πολιτικής κοινότητας.

Κατά τούτο, θεωρήθηκε ότι προσήκει στην Καθολική Εκκλησία να ξαναβρεί έναν θρησκευτικό χώρο ανάμεσα στους πολιτισμούς, δεδομένου ότι η χριστιανική κληρονομιά είναι φορέας και δημιουργός πολιτισμού⁴⁰. Από το συμπέρασμα αυτό μπορεί να κατανοηθεί η εμμονή του Ιωάννη Παύλου 2ου για το πρόταγμα ενός νέου «εκχριστιανισμού», που θα τροφοδοτείται και θα ενισχύεται από την ιδεώδη αντίληψη ότι «η παλιά χριστιανική Ευρώπη μεγαλώνει κάθε φορά πιο πολύ»⁴¹. Στο φως των γεγονότων που συνέβαιναν στην Ευρώπη, ο Ιωάννης Παύλος 2ος επισήμανε την ανάγκη να «τονισθεί πιο επίμονα η σημασία της ιστορικής αυτής ώρας για την Ευρώπη και για την Εκκλησία»⁴².

Πώς θα υλοποιηθεί το πρόταγμα αυτό; Ασφαλώς μέσω του επανεκχριστιανισμού. Ποιος ο νέος εκχριστιανισμός; Και για ποιά Ευρώπη;

Συμπέρασμα

Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι ο λόγος που εκφέρεται από το Βατικανό θεωρείται ρητά ως ένας λόγος του οποίου η ουσία είναι ηθικής και κοινωνικής τάξης. Ακόμη και όταν, πολλές φορές, τα Κράτη της ζητούσαν να τοποθετηθεί πάνω σε ερωτήματα, όχι ειδικά θρησκευτικά, η Αγία Έδρα, χωρίς να τα αφήνει αναπάντητα, προσπαθούσε να τα εντάξει σε ένα πλαίσιο πνευματικών και ηθικών αξιών.

Το πρόταγμα της Αγίας Έδρας για την Ευρώπη στη διεθνή κοινότητα εξειδικεύει, διαμορφώνει και ορίζει μια ενότητα –τη θρησκευτική ενότητα– που πρέπει, κατά τη γνώμη της, να προηγείται

της πολιτικής. Αυτό υποδεικνύει την επιστροφή στις χριστιανικές αξίες και, ακόμη, ότι η συνειδητοποίηση μιας κοινής ιστορίας και ενός κοινού πολιτισμού, δεν μπορεί παρά να συνεισφέρει στη μείωση των διαχωρισμών, στον περιορισμό και την κατανίκηση των εχθροτήτων και στην επικράτηση της ειρήνης στην Ευρώπη και στον κόσμο. Εν ολίγοις, στην αγωνία της μεταπολεμικής εποχής, ο Πίος 12ος διατύπωσε το λόγο αυτόν, ο Ιωάννης 23ος τον ενίσχυσε με τη γνωστή προφητική του διάθεση, το πνεύμα του διαλόγου του Παύλου δού τον εμπάθυνε και ο Πάπας που ήλθε από τη Ανατολή, ο Ιωάννης Παύλος 2ος, του έδωσε μεγαλύτερη σταθερότητα.

Η Ευρώπη αυτή, που οι ποντίφικες θεωρούν προορισμένη να ενωθεί, δεν μπορεί να είναι, όπως διαβεβαιώνουν, αποκλειστικό προϊόν μιάς μεγάλης αγοράς ή του κοινού νομίσματος. Η νέα Ευρώπη, οφείλει να ζωογονείται από έναν πολιτισμό, στον οποίο θα συμμετέχουν όλοι. Και σε αυτόν τον πολιτισμό, θεωρεί ακόμη η Αγία Έδρα, ο χριστιανισμός δεν έχει μόνο θέση, αλλά επιπλέον ένα σημαίνον έργο να εκπληρώσει. Η Ευρώπη θα είναι, κατά συνέπεια, στην προοπτική της, η δύναμη και το πρότυπο για την εξέλιξη του κόσμου. Φορέας του πολιτισμού, δηλαδή, των χριστιανικών αξιών, η Ευρώπη μετατρέπεται με αυτό τον τρόπο, στη σκέψη της Αγίας Έδρας, σε έναν οδηγό για την ανθρωπότητα.

Αυτό είναι, εξάλλου, το νόημα της προτροπής του Ιωάννη Παύλου 2ου προς την ίδια την Ευρώπη: «Συνάντησε τον εαυτό σου, επανοικοδόμησε την πνευματική σου ενότητα. Μπορείς να είσαι ακόμη ένας φάρος πολιτισμού και κινητήρας προόδου για τον κόσμο»⁴³.

Υπό την έννοια αυτή, η Καθολική Εκκλησία εστιάζει το πλαίσιο της παραδοσιακής της αποστολής, ως του δασκάλου των λαών. Παράλληλα, με την επιμονή της να ευνοεί την συνεργασία των λαών, συγχρόνως με τους κοινοτικούς θεσμούς, ή τις διαπραγματεύσεις για την ασφάλεια, η Αγία Έδρα δημιούργησε οργανισμούς και ενίσχυσε διπλωματικές προσπάθειες, ώστε να εδραιωθούν οι ενδοευρωπαϊκές σχέσεις και να αναθερμανθούν οι οικουμενικές συναντήσεις. Με τις πολύπλευρες δραστηριότητές της και με μια διπλωματία πανταχού παρούσα, η Αγία Έδρα παρεμβαίνει σε ζητήματα πολιτικής και πνευματικής τάξης. Από τη μια πλευρά, επιχειρεί να συμβάλει σε μια ειρηνική διευθέτηση των ευρωπαϊκών διενέξεων, σε μια γεωπολιτική ισορροπία, και, από την άλλη, θέτει το θρησκευτικό ζήτημα στο τραπέζι των διεθνών διαπραγματεύσεων, παρεισάγοντάς το στη γενική προβληματική για τα ανθρώπινα δικαιώματα και στην αιτιώδη σχέση του με μια χρι-

στιανική θεωρία της ειρήνης. Με αυτό το στόχο, αναλαμβάνει πολιτικές πρωτοβουλίες για την υπεράσπιση της ελευθερίας των λαών, την καταδίκη της απολυταρχίας του έθνους και των εθνοκεντρικών παροξυσμών, την προστασία της δυναμικής για μια νέα επιβεβαίωση των εθνικών ταυτοτήτων. Στο πλαίσιο των προβλημάτων της σύγχρονης εποχής, σύμφωνα με την οπτική της Αγίας Έδρας, το πολιτειακό οικοδόμημα δεν μπορεί να μην είναι ένα πνευματικό οικοδόμημα. Και επειδή η Ευρώπη, σύμφωνα με τον καρδινάλιο Solano, δεν είναι απλώς μια αγορά, αλλά έχει ψυχή και είναι μια πίστη, δεν μπορεί να απεμπολήσει τον πνευματικό, ηθικό και πολιτιστικό χυμό της, που είναι, στην παπική προοπτική, το μοναδικό εχέγγυο της σταθερότητας των πολιτικών και κοινωνικών της θεμελίων, χωρίς να διακινδυνεύσει να χάσει το ίδιο της το πνεύμα. Εν τέλει, η αποφασιστική παρουσία της ρωμαϊκής Εκκλησίας στην πορεία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, μπορεί να θεωρηθεί, σε τελική ανάλυση, ως η «ζωντανή μνήμη» στην πορεία της ανάδυσης της Ευρώπης, ή αλλιώς, για την εκ νέου συνάντησή με την ίδια της την ουσία.

Σημειώσεις

1. Η οικουμενικότητα της Αγίας Έδρας υπογραμμίζεται με τη συμμετοχή της στις πέντε τοπικές περιοχές του ECOSOC, –του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου των Ηνωμένων Εθνών– και όχι μόνο στην ευρωπαϊκή επιτροπή. Cf. Joël-Benoît d' Onorio, «Le Saint - Siège et le Droit International», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, Cerf, Cujas, Paris, 1989, σελ. 58, σημ. 126.

2. «Allocution aux délégués du 2e Congrès International de l' Union européenne des fédéralistes», *Documentation Catholique*, cols. 1538-1539, 1948, Απόσπασμα που μνημονεύεται στο D.C.

3. Βλέπε D.C., 1952, cols. 1411-1412.

4. Όπ. παρ., D.C., 1953, cols. 394-395.

5. «Radiomessage de Noël, 24 décembre», D.C., 1954, cols. 8-9.

6. «Discours aux participants du Congrès de l' Europe (présidé par Robert Schuman) le 13 juin 1957», D.C., 1957, cols. 847-848.

7. «Η φωνή των τοπικών αυτονομιών, οι προσδοκίες και οι ανησυχίες τους αποτελούν συγχρόνως παράγοντα προτρεπτικό και ισορροπητικό στη διαδικασία επεξεργασίας της ευρωπαϊκής ομοσπονδιακής ενότητας... οφείλουμε... να συγκροτήσουμε στο πλαίσιο της Ευρώπης του – μια ευρεία και στερεή πλειοψηφία φιλο-ομοσπονδιστών που θα εναγκαλιζονται τις αρχές μιας υγιούς προσωποποίησης...» (D.C., 1958, col. 26).

8. «Discours aux participants du Congrès de l' Europe», D.C., 1957, col. 849.

9. *L' Osservatore Romano*, Μάρχο de 1957.

10. Ο Πίος 12ος υπενθύμιζε στους ομοσπονδιστές, στους προσκυνητές της Pax Christi, στα μέλη του Ευρωπαϊκού Κολεγίου της Μπρίζ, τις αρετές και την αποτελεσματικότητα της διαδικασίας της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, δηλώνοντας ότι «η άμεση αναγνώριση των δικαιωμάτων του Θεού και των νόμων του και οι αρχές του φυσικού δικαίου συνιστούν το σταθερό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα», D.C., 1948, col. 1539. Cf. Jean-Pierre Machelon, art. cit., σελ. 216· Philippe Chenaux, *Une Europe Vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome*, Éditions Ciaco, Bruxelles, 1990, σελ. 23-43.

11. *La Civiltà Cattolica*, 16 avril 1946, σελ. 393-399. Cf. Andrea Riccardi, «La diplomatie pontificale en Europe orientale, de la Révolution bolchevique à la coexistence pacifique (1917-1978)», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Vatican et la politique européenne*, Éditions Mame, Paris, 1994, σελ. 59· Philippe Chenaux, *όπ. παρ.*, σελ. 23.

12. «Ad Universos Russiae populos» (7-6-1952), *Discorsi e radio messaggi di Sua Santità Pio XII*, τόμ. XIV, Cité du Vatican, Roma, 1960, σελ. 495-502. Βλέπε, R.P. Robert, A. Graham, «Pie XII et le communisme», *Pie XII et la Cité. Actes du Colloque de la Faculté de Droit d' Aix-en-Provence*, s.l., Tequi, s.d., σελ. 295-317 και Jean Chélini, *L' Église sous Pie XII. L' après-guerre 1945-1958*, Fayard, Paris, 1989, σελ. 447-464.

13. Η στάση αυτή συμπίπτει με το χρόνο κατά τον οποίο ο Giorgio La Pira προσπαθεί να ανανεώσει το διάλογο με την Μόσχα. Cf. Christine de Montclos-Alix, «Europe Chrétienne et géopolitique vaticane», *Religions et Transformations de l' Europe*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 1993, σελ. 144. Επίσης, Marcel Merle, «Le Saint - Siège dans les relations Est - Ouest», *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, cit., σελ. 101-106.

14. João XXIII, *Mater et Magistra* (1961), no 78-168 και *Pacem in Terris* (1963), no 53-58, στο *Caminhos da Justiça e da Paz. Doutrina Social da Igreja: Documentos de 1891 a 1991*, 3 ed., Rei dos Livros, Lisboa, 1993, σελ. 161 και 209-210.

15. Στην πρώτη συνεδρίαση της Συνόδου παρευρίσκοντο 35 επίσκοποι (εξ ων: 2 Πολωνοί, 2 Ούγγροι, 2 Τσέχοι, 1 Λιθουανός και 1 Βούλγαρος).

16. Οι αντιπρόσωποι της συμμετέχουν σε τρεις επιτροπές: Επιτροπή Ανώτερης Εκπαίδευσης και Έρευνας, Επιτροπή Εξωσχολικής Εκπαίδευσης και Πολιτιστικής Ανάπτυξης και Επιτροπή Γενικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης. Cf. Pierre Pflimlin, «Jean XXIII et l' Europe», στο Jean Chélini, (sous la direction), *Jean XXIII et l' ordre du monde. Actes du Colloque 1988 de la Faculté de Droit d' Aix*, Nouvelle Cité, Paris, 1989, σελ. 139-140.

17. *Όπ. παρ.*, σελ. 140.

18. A. Casaroli, «La Santa Sede e de la comunità internazionale», συν-

διάσκεψη της 10 Δεκεμβρίου 1974, *Nella Chiesa per il mondo*, Rusconi Libri, Milan, 1987, σελ. 329-352.

19. A. Wenger, *Le Cardinal Villot (1905-1979)*, Paris, 1979, σελ. 175. Cf. Andrea Riccardi, *οπ. παρ.*, σελ. 78.

20. A. Casaroli, *οπ. παρ.*, σελ. 361 και Giovanni Rulli s.j., «Le Saint-Siège et la sécurité en Europe (1972-1994)», *Le Vatican et la politique européenne*, cit., σελ. 107-113.

21. Βλέπε A. Garrascosa Coso, *La Santa Sede y la conferencia sobre la Seguridad y la Cooperacion en Europa, Caja de Ahorros de Cuenca y Ciudad Real*, 1990· Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, Cerf, Cujas, Paris, 1989, σελ. 137-161 και βλέπε επίσης, V.H. Ghebali, *La Diplomatie de la détente: la CSCE 1973-1989*, 1989, Bruxelles. Cf. Marie, Thérèse Bitsch, *Histoire de la construction européenne*, Éditions Complexe, Bruxelles, 1996, σελ. 203.

22. Για παράδειγμα, ο καρδινάλιος Casaroli στη Σύνοδο (εισηγήθηκε το θέμα: «Le Saint - Siège et les problèmes actuels de l' Europe», na Universidade de Linz, em Novembro de 1977, υποστήριζε ότι «η ειρήνη και η αρμονία στην Ευρώπη είναι εντελώς σημαντικές, όχι μόνον για την ίδια την Ήπειρο αλλά για ολόκληρο τον κόσμο, για τον οποίον η Αγία Έδρα έχει χρέος να πράξει τα μέγιστα που θα της ήταν δυνατόν» (D.C., no 1740, 1978, σελ. 369). Βλέπε επίσης «Intervention de Casaroli à la Conférence d' Helsinki à la séance plénière du 6 juillet 1973», D.C., 1973, σελ. 723.

23. Andrea Riccardi, «La diplomatie pontificale en Europe orientale, de la Révolution bolchevique à la coexistence pacifique (1917-1978)», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Vatican et la politique européenne*, Éditions Mame, Paris, 1994, σελ. 72-84· Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège et les relations internationales*, cit., σελ. 143-154· Yves-Marie Hilaire Paris, (sous la direction), *Histoire de la papauté. 2000 ans de mission et de tribulations*, Éditions Tallandier, 1996, σελ. 469-480.

24. «Discours du 19 décembre 1978 au Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe», D.C., no 1755, 1979, σελ. 17.

25. «Είναι αναγκαίο να προικίσουμε την Ευρώπη με ψυχή σήμερα» (Επιστολή της 2 Ιανουαρίου 1986 στους προέδρους της Επισκοπικής Συνδιάσκεψης της Ευρώπης D.C., no 1912, 1986, σελ. 184) και «Η Ευρώπη καλείται να επανεύρει την ψυχή της...» (*Discours du 21 avril 1986 au colloque de l' Institut polonais de culture chrétienne et du Conseil pontifical de la Culture*, D.C., no 1919, 1986, σελ. 534)· «... να βοηθηθεί η ευρωπαϊκή πατριδα να επανεύρει την χριστιανική ψυχή της...» (*Homélie du 4 mai 1987 à la Cathédrale de Spire*, D.C., no 1941, 1987, σελ. 591)· «... η Ευρώπη... σε αναζήτηση της ψυχής της...» (*Discours du 11 octobre 1988 à Strasbourg devant l' Assemblée des Communautés européennes*, D.C., no 1971, 1988, σελ. 1044).

26. Discours des 1er juin 1980 à l'UNESCO, 5 octobre 1982 au Ve Symposium du Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe, 10 septembre

1983, homélie du 4 mai 1987 à Spire, discours du 22 décembre 1989 aux Cardinaux et à la Curie romaine, Discours du 9 juin 1991 à Conférence des évêques de Pologne, etc...

27. «Discours du 5 avril 1979», D.C., no 1763, 1979, σελ. 432.

28. Βλέπε «Discours du 20 mai 1985 dans la Commission de Bruxelles», D.C., no 1899, 1985, σελ. 696.

29. «Discours du 5 avril 1979», D.C., no 1763, 1979, σελ. 432· «Lettre apostolique Egregiae virtutis du 31 décembre 1980, pour la proclamation des saints Cyrille et Méthode comme co-patrons de l' Europe», D.C., no 1801, 1981, σελ. 111 και «Message du 26 août 1989 à la Conférence des évêques de Pologne pour le 50e anniversaire du début de la Seconde Guerre Mondiale», D.C., no 1991, 1989, σελ. 824.

30. «Discours du 12 janvier 1991 au corps diplomatique accrédité près le Saint - Siège», D.C., no 2022, 1991, σελ. 193.

31. «Discours du 7 décembre 1990», μνημονεύεται από Jean-Marie Guénois, «Maastricht vu du Vatican», *Le Temps de l' Église*, no 1, septembre 1992, σελ. 10.

32. «Discours du 3 décembre 1990 aux présidents des confédérations industrielles européennes», αναφέρεται από Jean-Marie Guénois, *οπ. παρ.*, σελ. 10.

33. «Discours du 21 avril 1990 à Prague», D.C., no 2007, 1990, σελ. 548.

34. Ανάμεσα στα άλλα κείμενα, βλέπε, για παράδειγμα, το «Discours du 11 octobre 1985 au VIe Symposium du Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe», D.C., no 1906, 1985, σελ. 1085 και «Discours du 20 mai 1985 au siège de la CEE à Bruxelles», D.C., no 1899, 1985, σελ. 695.

35. «Homélie du 11 mai 1986 à Ravenne», D.C., no 1921, 1986, σελ. 636.

36. «Discours du 31 octobre 1991 au symposium présynodal sur l' Europe», D.C., no 2040, 1991, σελ. 1069.

37. Για τον Πάπα, όντως, «δεν είναι δυνατόν να υπάρξει αληθινή ανθρώπινη κοινότητα χωρίς τις πνευματικές και πολιτιστικές αυτές αξίες, μέσω των οποίων ο άνθρωπος γίνεται πραγματικά άνθρωπος» («Allocution du 11 mai 1986 à Ravenne», D.C., no 1921, 1986, σελ. 636). Ή ακόμη: «Η Ευρώπη έχει ανάγκη τον Χριστό και το Ευαγγέλιο γιατί εκεί βρίσκονται οι ρίζες των λαών της» (Discours du 6 novembre 1981 au colloque sur «Les Racines Chrétiennes des Nations Européennes», D.C., no 1819, 1981, σελ. 1056. Υπάρχουν επίσης τρία σημαντικά κείμενα όπου ο Ιωάννης Παύλος 2ος αξίωσε την αναγκαία πνευματική διαμεσολάβηση, και τον επανεκχριστιανισμό της Ευρώπης για να κατανικηθούν τα ηθικά και κοινωνικά αποτελέσματα των «ισχυρών αντιχριστιανικών ρευμάτων» (εκοσμίκευση, αθεϊσμός, αδιαφορία). Όπως: η ομιλία του την 4 Μαΐου 1987 στην Catedral de Spire (D.C., no 1941, 1987, σελ. 589· η ομιλία στην ευρωπαϊκή σύνοδο του Στρασβούργου στις 11 Οκτωβρίου του 1988 (D.C., no 1971, 1988, σελ. 1044) και η προσφώνησή του στις 5 Ιουνίου του 1990 στην προπαρασκευαστική συνάντηση της Συνόδου των επισκόπων της Ευρώπης (D.C., no 2010, 1990, σελ. 686).

38. «Discours du 3 décembre 1990 aux présidents des confédérations industrielles européennes», αναφέρεται από Jean-Marie Guénois, «Maastricht vu du Vatican», *όπ. παρ.*, σελ. 10.

39. «Discours de 12 janvier 1993 au deuxième groupe d' évêques polonais en visite ad limina», ORLF, du 16 février 1993, σελ. 10.

40. «Discours du 21 avril 1986 à un congrès culturel européen», D.C., no 1919, 1986, σελ. 533.

41. «Homélie du 28 novembre 1991 à la messe d'ouverture du Synode spécial des évêques d' Europe», D.C., no 2041, 1992, σελ. 13.

42. *Όπ. παρ.*, σελ. 19.

43. Βλέπε την προσφώνηση του João Paulo II, της 9 το Νοέμβρη του 1982 στο Santiago de Compostela, Cf. D.C., 1982, σελ. 1129. Cf. Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège et les relations internationales*, cit., σελ. 159 και 161.

44. Joël-Benoît d' Onorio, «L' Église, mémoire vivante del' Europe», *Le Vatican et la politique européenne*, Mame, Paris, 1994, σελ. 294-310.

